

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК 902.2(47) «1926/1930»

А.О. Горькова

**ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ
ПАМ'ЯТОК В РАДЯНСЬКОМУ
ЗАКОНОДАВСТВІ (1926-1930 РР.)**

Стаття присвячена питанням розвитку законодавчої системи з охорони культурної спадщини у радянській Україні. На основі архівного матеріалу аналізується роль законодавчих актів у формуванні охорони археологічних пам'яток.

Ключові слова: законодавча система, археологічна спадщина, охорона пам'яток.

На сьогоднішній день в Україні існує сформована законодавча база з охорони культурної спадщини і розвинута структура державних та громадських органів з охорони пам'яток. Інформація щодо сучасного стану розвитку пам'ятоохоронної справи відома завдяки науковій літературі, в якій детально висвітлено загальні принципи роботи сучасних державних та громадських пам'ятоохоронних установ та розкрито основні положення чинного законодавства України у галузі охорони археологічної спадщини. Цими питаннями займаються науковці Г.О. Андрес, Н.М. Рудика, В.В. Вечерський, В.О. Горбик, Г.Г. Денисенко, С.І. Кот, Д.Н. Козак, О.І. Мельничук, О.М. Манаєв, П.Т. Тронько та ін. На відміну від досліджень історії радянської України, історіографічний аналіз яких свідчить про те, що незважаючи на наявність різнобічних наукових досліджень авторів В.І. Акуленка, Ю.Н. Жукова, С.З. Заремби, О.О. Нестулі, П.І. Скрипника та ін. з історії охорони, вивчення і використання історико-культурної спадщини, проблема розвитку радянського законодавства в Україні, особливо охорони археологічних пам'яток, не стала темою спеціальних досліджень, залишаючи значну кількість нерозкритих питань. Таким чином, виникає необхідність науково дослідити та проаналізувати основні нормативно-правові акти з охорони пам'яток історії та культури, зокрема археології, в радянському законодавстві, та визначити основні шляхи їх розвитку і результати втілення на практиці.

Під час дослідження використано матеріали архівних установ: фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО), в яких зосереджені законодавчі акти та нормативні документи Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (далі – ВУЦВК) і Ради Народних Комісарів УСРР щодо збереження культурної спадщини України; фонди

Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ); В.С. Іконнікова, проф. В.Ю. Данилевича, М.Ф. Біляшівського, проф. В.Г. Ляскоронського, М.І. Петрова та ін.; збірники законодавчих актів: «Законодавство про пам'ятники історії та культури», «Культурное строительство в СССР. 1917-1927. Документы и материалы», «Охрана памятников истории и культуры: сборник документов» тощо.

Розвиток законодавчої бази з охорони археологічної спадщини – складний і багатограний процес, що охоплює значний проміжок часу. Перший нормативний акт в Україні про охорону пам'яток історії і культури був виданий у 1919 р. – декрет Раднаркому від 1 квітня 1919 р. «Про передачу історичних і мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти» [12, арк. 29-30]. За цим законодавчим актом було видано інші постанови, декрети та обіжники [2, 119], які визначали місце культурних цінностей в житті суспільства, встановлювали порядок охорони пам'яток, засоби та методи їх збереження. З розвитком законодавчої системи український уряд поставив нове завдання – систематизувати та кодифікувати всі видані декрети та постанови в галузі охорони пам'яток для створення законодавчого акту загально-нормативного значення [1, 71]. Таким чином, від 16 червня 1926 р. було видано положення «Про пам'ятки культури й природи» [13, арк. 3], що найбільш широко розкриває характер пам'ятоохоронної діяльності у радянській Україні. Положення складається з 5-ти основних параграфів [13, арк. 110].

У першому параграфі постанови визначено ряд основних пам'ятоохоронних завдань, покладених на Народний Комісаріат Освіти (далі – НКО) УСРР, його місцеві органи та спеціально створені Український Комітет охорони пам'яток культури і Український Комітет охорони пам'яток природи. [13, арк. 30-34]. Серед завдань НКО, важливих для охорони археологічних пам'яток, варто зазначити: 1) організація експедицій, науково-археологічних розкопок, складання планів наукового обслідування з метою виявлення пам'яток; 2) реєстрація пам'яток; 3) прийняття заходів по ремонту й реставрації пам'яток; 4) догляд за додержанням правил у справах торгівлі антикварно-мистецькими речами, пам'ятками культури, відповідно видання дозволів на їх переміщення, продаж тощо.

Наступний розділ розкриває основні положення та поетапність реєстрації пам'яток культури республіканського і місцевого значення. Постанова визнає обов'язковою реєстрацію пам'яток в органах НКО для всіх установ, організацій

та приватних осіб, що є власниками пам'яток республіканського чи місцевого значення.

У третьому пункті «Про охорону пам'ятників культури й природи, що мають наукове, історичне або мистецьке значення» детально розкриваються основні завдання та повноваження НКО [13, арк. 91-95]. Згідно постанови Народний Комісаріат Освіти УСРР мав виключне право на видання відкритих листів для археологічних розкопок по всій території України. Відповідно до порядку видання відкритих листів, всі знахідки переходили до колекцій місцевих музеїв, що були у віданні НКО УСРР і його місцевих органів. У випадках ліквідації музеїв музейні колекції перевозилися за розпорядженням НКО.

Четвертий розділ «Про особливі типи пам'ятників культури й природи» розкриває характер створення та охорону державних заповідників та державного архівного фонду України [4, 31].

В останньому параграфі постанови зазначаються основні шляхи фінансування утримання пам'ятників культури й природи [13, арк. 86-90], за яким пам'ятники всеукраїнського значення утримувалися з державного бюджету УСРР, місцевого – з бюджету місцевих виконавчих комітетів.

Положення «Про пам'ятки культури й природи» надало розвитку експедиційній та археологічній діяльності музейних установ [10, арк. 35], забезпечило охорону та захист державними та громадськими органами рухомих пам'яток археології. Серед недоліків варто зазначити відсутність термінології та класифікації археологічних та інших пам'яток, що значно уповільнювало процес реєстрації та ускладнювало роботу з обліку. Положення більше торкалось проблем охорони рухомих археологічних пам'яток, не дивлячись на те, що нерухомі пам'ятки також зазнавали постійних втручань.

Крім охорони пам'яток на території України, продовжувались спроби повернення культурних цінностей з-за кордону, які мали місце ще на початку 20-х рр. ХХ ст.: Ризький мирний договір, мирний договір з Литвою тощо. 16 березня 1927 р. на черговому засіданні Президії ВУЦВК Наркому було доручено скласти доповідну записку від імені Українського Уряду на адресу Центрального виконавчого комітету (далі – ЦВК) СРСР у справі скликання Комісії з представників всіх республік СРСР для вирішення питань щодо порядку передання історичних цінностей національним республікам по належності. Велика Президія ВУЦВК для розвитку цієї постанови доручила НКО порушити на Всесоюзній нараді робітників освіти питання про необхідність урегулювання справи про розподіл та використання: «... старовинного майна, що має історичне значення для окремих республік...» [13, арк. 14]. Наркомос для Археологічного Комітету першочерговим

завданням намітив складання списків випадків вивозу з країни предметів старовини та перегляд всієї музейної та археологічної літератури приблизно за століття. В здійсненні цих завдань основною проблемою була розпорошеність по музеям, освітнім закладам, охоронним організаціям матеріалів про вивезені пам'ятки з України.

30 січня 1928 р. за рішенням Народного Комісаріату Освіти, Народного Комісаріату Внутрішніх Справ і Народного Комісаріату Фінансів УСРР була опублікована «Інструкція про скарби» як додаток до постанови «Про пам'ятки культури і природи» 1926 р. Інструкція складалася з положень, які детально розкривали послідовність дій, права та обов'язки громадян у випадку знахідки скарбу. По-перше, було визначено дефініцію терміну «скарб», уточнювалось, що під цим терміном розуміють: «... всі цінні з матеріального і наукового боку речі, закопані в землю, замуrowані в стіну, або у інший спосіб заховані, державець яких невідомий через давність часу...» [5, 6]. Відповідно при випадковій знахідці речей археологічного або мистецького значення громадяни України мали передати їх до районної міліції чи у випадку її відсутності – до сільради. Районна міліція складала детальний опис скарбу з вказівкою на місце, час та особу, що знайшла скарб, та під обопільним підписом документу протокол та опис разом зі скарбом надсилали до округової інспектури народної освіти. Експертна комісія при інспектурі встановлювала історико-археологічну, мистецьку або матеріальну цінність предмету. У випадку відсутності науковості цей предмет передавався до окрфінвідділу, у інших випадках предмет надсилали за призначенням Наркомосвіти до місцевого чи державного музею. Листування, протокол та опис предмету по закінченні справи передавали до Археологічного Комітету Української Академії Наук. Таким чином, в результаті постанови музейні колекції [9, арк. 32] почали поповнюватись новими археологічними знахідками. За випадково знайдені скарби, повернуті державі в особі Народного Комісаріату, громадянам в деяких випадках видавали винагороду (найбільшу в розмірі 20 % від вартості скарбу). Також зменшились випадки грабінницьких розкопок на території історичних місцевостей (городищ, могил, монастирів та ін.), оскільки за постановою особи, що винні у привласненні скарбів, притягались до кримінальної відповідальності за арт. 78 та 204 Кримінального Кодексу УСРР.

11 травня 1928 р. на підставі розширення постанови «Про пам'ятки культури й природи» було видано «Інструкцію про порядок обліку, охорони та передачі в користування п'ятидесяток релігійних громад молитовень та культового майна, що мають

наукове, історичне або мистецьке значення». За інструкцією місцевим органам Наркомвнусправ УСРР за участю представників від місцевих органів Наркомосвіти УСРР було доручено проведення обліку та реєстрації культового майна п'ятидесяток релігійних громад. Майно було класифіковано за такими категоріями: а) майно, що має виключно наукове, історичне та мистецьке значення; б) майно, що має наукове, історичне та мистецьке значення, проте, яке можна передати в користування релігійним громадам; в) майно, що не має наукового, історичного та мистецького значення. Таким чином, майно було розподілено між державними центральними та місцевими музеями чи залишено релігійним громадам. Все культове та вжиткове майно, що переходило у відання Народного Комісаріату Внутрішніх Справ УСРР та його місцевих органів, було під охороною держави. Відповідно будь-які неузгоджені заходи (реставрація, зміна форм предметів музейного значення) за Кримінальним Кодексом УСРР вважалися розтратою державного майна [6, 65].

1 серпня 1930 р. видано об'їзник з інструкцією «Про вилучення археологічних пам'яток при землевпорядженні» за підписами Наркомземсправ В.М. Качинського і Наркомосвіти А.А. Кузьменка. Згідно адміністративного акту, перед початком «землевпорядних робіт» організація мала подати повідомлення до районної Інспектури Наркомосвіти про територію, обрану для «землевпорядження». Відповідно органи районної інспектури протягом двох тижнів складали перелік археологічних пам'яток (курганів, городищ, стоянок, фортифікацій), які підлягали дослідженню на зазначеній території. Підготовлені документи з інформацією про пам'ятки районні інспектури відсилали на затвердження до відповідних краєвих органів: «Харків – НКО, Київ – Історичний Музей, Дніпропетровськ – Красвий Музей, Одеса – Історичний музей» [14, арк. 23]. Прийнятий нормативний акт мав важливе значення для виявлення та дослідження нових нерухомих археологічних пам'яток, оскільки згідно інструкції земпартіями в присутності представників районної Інспектури археологічні пам'ятки відмежовувалися в окремі ділянки для наукового опрацювання під час землевпорядчих робіт [14, арк. 23].

Поряд з нормативними актами, що розкривають характер охорони археологічних пам'яток, варто зазначити інструкції, що дають уявлення про загальний стан пам'ятоохоронної справи в Україні у зазначений період: «Інструкція про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки Наркомосу УСРР та Археологічним комітетом Української академії наук», «Про організацію округових і місцевих комісій охорони пам'яток культури й природи», «Інструкція

про утворення мережі кореспондентів комітетів охорони пам'яток культури і природи» та ін.

Завдяки застосуванню інструкцій та втіленню вищезазначених законів, в Україні почала діяти налагоджена мережа державних та громадських органів, які встановлювали тісні зв'язки співробітництва в галузі охорони культурних цінностей. За рахунок підвищення уваги уряду до проблем охорони пам'яток, музейного будівництва, масового краєзнавчого руху зі створення музейних осередків на місцях спостерігалось значне зростання музейної мережі, запроваджувалися науково-дослідні принципи їхньої діяльності. Музеї та пам'ятоохоронні органи стимулювали проведення археологічних досліджень, систематизацію, введення до наукового обігу, популяризацію пам'яток археології та історії. На жаль, така ситуація тривала не довго. Початок 30-х рр. ХХ ст. характеризується зміною політичних позицій, відмовою від політики збереження пам'яток та небажанням дотримання чинного законодавства, що значно погіршило стан розвитку справ: поновились грабіжницькі розкопки та систематичне знищення рухомих пам'яток. Нова економічна політика перекреслила здобутки в галузі охорони археологічних пам'яток попередніх років.

Посилання

1. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917 – 1990) / В.І. Акуленко: [Монографія]. – К.: Вища школа, 1991. – 274 с.
2. Алексєєв О.О. Формування пам'ятоохоронного законодавства в перші роки радянської влади (1917-1920 рр.) / О.О. Алексєєв // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. 27. – С. 117-120.
3. Андрес Г.О. Актуальні проблеми застосування пам'ятоохоронного законодавства в Україні / Андрес Г.О. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 53-59.
4. Законодавство про пам'ятники історії та культури. (Зб. нормативних актів) / О.Н. Якименко (ред.) / УТОПІК. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1970. – 464 с.
5. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. – Харків: Укрголовліт друкарня ВУЦВКУ «Червоний друк», 1928. – 183 с.
6. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1928 рік. – Харків: Укрголовліт друкарня ім. В. Блакитного тресту «Харківдрук», 1928. – 227 с.
7. ІР НБУ, ф. ХХІХ, спр. 572-593. Археологічна Комісія Української Академії Наук до Данилевича Василя Юхимовича. Запрошення на засідання. 1919-1933 рр. Київ. – 22 арк.
8. ІР НБУ, ф. ХХІХ, спр. 566-571. Всеукраїнський Археологічний комітет до Данилевича В.Ю. Запрошення на засідання та збори. 1932-1933 рр. Київ. Машинопис. – 6 арк.
9. ІР НБУ, ф. 70, спр. 246. Матеріали наради музейних робітників м. Києва до Всеукраїнської музейної наради. Протоколи Пленуму музейних комісій. Статут музеїв, тези доповідей про завдання, роботу, типи та мережу музеїв. – 32 арк.
10. ІР НБУ, ф. 103, спр. 51. Матеріали музеїв: Сосницького, Конотопського, Ізюмського, Зінов'євського, Вовчанського;

списки надісланих матеріалів, звіти, біографічні дані про Винагородського Ю.С. – 35 арк.

11. Советское законодательство о памятниках истории и культуры: сборник документов и материалов (1917-1972 гг.). – Минск, 1972. – С. 430.

12. ЦДАВО України, ф.166, оп. 1, спр. 2. Декрети і постанови Тимчасового робітничо-селянського уряду України і Наркомосу про відокремлення церкви від держави і школи від церков, передачу всіх учбових закладів і театрів до відому Наркомосу, організацію Центрального агентства по постачанню і розповсюдженню друкованих творів, охорони пам'яток старовини та з інших питань культурного будівництва на Україні. Список повітів і волостей України. – 85 арк.

13. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 725. Матеріали про організацію на Україні справи охорони пам'яток культури та природи. – 110 арк.

14. ЦДАВО України, ф.166, оп. 6, спр. 7660. Матеріали про організацію і проведення науково-археологічних розкопок на території України та охорону пам'яток старовини / протоколи, виписки з протоколів, звіти, акти, кошториси, листування, відкриті листи / – арк. 455.

15. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 7661. Протоколи зборів археологічного відділу Всеукраїнського археологічного комітету. Листування з Всеукраїнським і окружними комітетами охорони пам'яток культури, окрвиконкомами та археологічними музеями про проведення науково-археологічних розкопок, видачу дозволів на археологічні розкопки та відкриті листи/ дозволи / на них. – 521 арк.

Горькова А.А. Охрана археологических памятников в советском законодательстве (1926-1930 гг.)

Статья посвящена вопросам развития законодательной системы по охране культурного наследия в советской Украине. На основе архивного материала анализируется роль законодательных актов в формировании охраны археологических памятников.

Ключевые слова: законодательная система, археологическое наследие, охрана памятников.

Horkova A.O. The protection of archaeological monuments in the Soviet legislation (1926-1930 years)

The article is concerned with the problems of the development of the legal system of the protection of cultural heritage in the Soviet Ukraine. On the basis of archival materials the role of legislation in the formation of protection of archaeological heritage is analyzed.

Key words: legal system, archaeological heritage, the protection of monuments.

15.03.2013 р.

УДК 719 (477)

В.В. Вечерський

РОЗРОБЛЕННЯ НАУКОВО-ПРОЕКТНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ПО М. СУМИ

Стаття присвячена підсумкам розроблення науково-проектної документації по м. Суми у 2011 р. під керівництвом автора статті. Тоді було скориговано історико-архітектурний опорний план м. Суми як складову нового генерального плану цього міста. У складі цієї роботи заново визначено межі й режими використання територій пам'яток, зон охорони пам'яток та вперше встановлено межі й режими використання історичних ареалів м. Суми.

Ключові слова: пам'ятка, культурна спадщина, зони охорони пам'яток, історичні ареали, науково-проектна документація, генеральний план міста.

Дослідницька робота щодо розроблення науково-проектної документації «Історико-архітектурний опорний план, межі й режими використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Суми» (внесення змін до історико-архітектурного опорного плану м. Суми) виконана у 2011 р. на замовлення Управління архітектури та містобудування Сумської міської ради. Актуальність та необхідність розроблення цієї науково-проектної документації впливає з вимог Законів України «Про охорону культурної спадщини», «Про регулювання містобудівної діяльності», постанов Кабінету Міністрів України від 26.07.2001 № 878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України», від 03.07.2006 № 909 «Про затвердження Порядку визнання населеного місця історичним», від 13.03.2002 № 318 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць» та інших нормативних документів [1, 142-181, 551-567, 607-609].

Дана робота не є першим дослідженням на цю тему. У 1991-1993 рр. колектив науковців інституту НДІТІАМ за авторською участю та під керівництвом В.В. Вечерського вивчив культурну спадщину міста й опрацював пропозиції щодо комплексного охоронного зонування території м. Суми [2]. Було визначено території окремих пам'яток, охоронні зони, зони регулювання забудови, зони охоронюваного ландшафту, зони археологічного культурного шару, а також можливість створення локального заповідника [3], яка, проте, не була реалізована.

Місту Суми присвячено численну бібліографію, його розвиток відображено у великій кількості архівних джерел. Проте джерельна база неоднорідна, а бібліографія характеризується певною однобічністю: у ній (до праць автора цієї статті 2000-х рр.) було недостатньо відображено